

ГОМІЛІЯ ВАСИЛІЯ СЕЛЕВКІЙСЬКОГО ПРО ЧОТИРИДЕННОГО ЛАЗАРЯ

Представлений переклад гомілії Василя Селевкійського – перша спроба «ретрансляції» для українського читача твору з доробку маловідомого, але надзвичайно цікавого й плідного християнського богослова та церковного діяча V ст. Ця гомілія – високопоетична, мистецька спроба розкрити для слухача (а відтак і читача) проповіді глибину й багатогранність євангельського чуда воскресіння Лазаря. Наскрізна думка автора полягає в тому, що воскресіння Лазаря – це прообраз Христового Воскресіння та воскресіння всіх нас разом із Христом.

Переклад здійснено за виданням: Mary B. Cunningham. Basil of Seleucia's Homily on Lazarus (BHG 2225) // Analecta Bollandiana 104/11 (1986) 161-184.

Вступ

Пропонуємо перший переклад українською мовою гомілії про чотириденного Лазаря Василя Селевкійського, одного з визначних, проте мало знайомих церковних діячів, письменників і проповідників V ст.

Ця гомілія належить до тих маловідомих текстів патристичної писемності, які не відіграли ключової ролі у формуванні християнської догматики чи аскетичних учень, а тому не надто приваблювали дослідників історії Церкви, богослов'я чи духовності. Однак це не означає, що такі тексти неважливі чи нецікаві: просто їх вартість виявляється в аспектах, яких надмірно систематизована богословська думка просто не помічає, а відтак не може належно оцінити й почерпнути з них натхнення чи поживу для роздумів. На нашу думку, цінність цієї та інших таких гомілій у тому, що вони з надзвичайною свіжістю, драматизмом і поетичністю, користуючись багатим арсеналом класичних риторичних засобів і біблійної та фольклорної образності, вимальовують перед тогочасними слухачами й сьгоднішніми читачами деталізовану й багатобарвну *ікону* тих чи інших біблійних сюжетів, подій священної історії або персонажів Старого й Нового Завітів.

З огляду на поетичність і навіть певну «театральність» (у значенні особливої драматичності й наочності представлення) літературного стилю таких гомілій, вони часто ставали справжньою скарбницею художніх образів для пізніших творців літургійних гимнографічних текстів і, завдяки цьому, знайшли відображення в поетичних церковних піснеспівах, якими ми користуємось і донині.

Саме бажання краще зрозуміти літургійну гимнографію (зокрема тексти служби Лазаревої суботи у Великому пості, у перекладі яких українською мовою мені довелося брати участь) наштовхнуло мене на думку ознайомитися з цією гомілією, а відтак і перекласти її. Працюючи над перекладом, я лише утвердився в переконанні про потрібність і цікавість таких текстів для сучасного читача, зацікавленого в глибшому пізнанні церковного Передання, богослужіння та ранньохристиянської словесности.

Місцями гомілія досить важка для розуміння через незвичність використовуваних формулювань та образів, специфічний спосіб мислення, особливу проблематику, якої вона торкається. З огляду на 1600-літню часову й величезну культурну дистанцію – щоб не сказати «прірву» – між нами і середовищем, у якому та для якого цей текст було створено, така важкість розуміння легко передбачувана й цілком зрозуміла. Однак якщо терпеливий читач зуміє подолати ці перші, поверхневі, труднощі, то буде щедро винагороджений за наполегливість не лише естетичними достоїнствами цієї проповіді, а й її духовною натхненністю, запалом, драматичною напруженістю.

Подальші вступні зауваги про автора гомілії, історичний контекст його діяльності, формальні й змістові особливості проповіді, а також примітки до самого тексту задумані як певна допомога читачеві, щоб легше здолати згадану дистанцію і зробити його знайомство із текстом безпосереднішим і глибшим.

Автор і контекст його діяльності

Василій, єпископ малоазійського міста Селевкії Ісаврійської, належав до числа провідних церковних діячів, богословів, проповідників і письменників V ст. Він обіймав єпископську катедру бл. 432-460 рр. Як єпископ і богослов брав активну участь у христологічних дебатах у період між Ефеським (431 р.) і Халкидонським (451 р.) Вселенськими соборами, був учасником кількох помісних соборів і Халкидонського Вселенського собору. З-під його пера вийшов досить численний корпус творів. Переважно це проповіді на старозавітні та новозавітні теми, гомілії на головні християнські празники тогочасного літургійного року, богословські й агіографічні твори.¹

¹ Видання творів Василя Селевкійського див. у: Migne (PG 85, 27-474); тут можна знайти *Слово 41* про різні події Старого і Нового Завітів, *Слова* на окремі свята церковного календаря, *Панегірик мучениці Теклі* та розповідь про чудеса, явлені на її гробі. Слід

Враховуючи кількість і якість цих творів, а також їхній значний вплив на візантійську літературу, зокрема на формування літургійної гимнографії, природно замислитися над причинами таких скупих відомостей про Василя Селевкійського та його писання.

Насамперед, відіграло вагому роль те, що Василій, який жив в епоху, котру патрологи називають «золотою добою» святоотцівського богослов'я, закономірно потрапляє у тінь своїх визначніших попередників і сучасників. Мабуть, і візантійці, і новітні дослідники були приречені свідомо чи підсвідомо порівнювати його з такими глибокими богословами, як Атанасій Великий, Василій Великий, Григорій Богослов чи Кирило Александрійський; з такими оригінальними мислителями, як Григорій Нісський, або з такими плідними і яскравими письменниками й проповідниками, як Йоан Златоустий. Василій Селевкійський і справді часто поступається їм глибиною богословських прозрінь або може викликати певну нехіль надмірною, як для сучасного читача, риторичністю стилю, що іноді межує з манірністю. Окремі його богословські висновки можуть здатися наївними або недостатньо обґрунтованими. Проте якщо ми сприймаємо Василя як самотнього автора, котрий, до того ж, не претендував на лаври видатного богослова й адресував свої проникливі проповіді довіреній йому християнській спільноті, намагаючись навчити, збудувати й надихнути до глибшого пізнання Євангельського Таїнства, то мусимо визнати, що він є дуже цікавим і творчим письменником.

По-друге, Василя досить довго підозрювали в неправославності. Як і багато інших учасників складних богословських процесів V ст., у ході яких викристалізовувалася віра Церкви у Воплочення Христове й випрацьовувалася христологічна термінологія, Василій Селевкійський вагався між різними богословськими поглядами, змінював позицію і робив свій внесок у догматичні пошуки. Певний час вважалося, що він примкнув до противників Ефеського собору, оскільки його підпис стоїть під рішеннями так званого «розбійницького синоду» 449 р. Однак новітні дослідження обґрунтовують безпідставність тверджень про неправославність Василя і «реабілітують» його творчість.²

Утім, сам автор не надто потребує такої реабілітації, бо, як ми вже згадували вище, його твори були достатньо популярними й поцінованими

зазначити, що з атрибуцією творів Василя завжди існувала певна плутанина: частину писань, котрі, як сьогодні вважають, вийшли з-під його пера, традиція приписувала св. Проклові Константинопольському, Андрееві Критському, Атанасієві Великому і навіть Несторієві (див.: Mary B. Cunningham. Basil of Seleucia's Homily on Lazarus (BHG 2225) // *Analecta Bollandiana* 104/11 (1986) 161-184.

² Див.: Michael Van Parys. L'évolution de la doctrine christologique de Basile de Séleucie // *Irénikon* 4 (1971) 493-514.

у візантійському світі, і найвищим визнанням для автора є їх вплив (часто – майже дослівне цитування) в окремих літургійних текстах, зокрема в архитворі візантійської богослужбової поезії – *Акафісті до Пресвятої Богородиці*.³

Жанрові особливості гомілії у пізній Античності та Візантії

У ранньохристиянській добі, як і в греко-римській Античності, ораторське мистецтво, зокрема й церковне, відіграло надзвичайно важливу роль. У суспільстві, де не існувало жодних засобів масової комунікації, окрім ораторської промови, і де книга була недоступна для абсолютної більшості людей, усне звернення до громади набувало особливої ваги і, відповідно, особливих прикмет.

Гомілія, як церковний варіант ораторської промови, була незрівнянно вагомішим феноменом і потужнішим інструментом поширення переконань і поглядів, ніж проповідь у сучасному розумінні цього поняття.

Насамперед, гомілія виконувала функцію донесення певних фундаментальних постулатів християнства до ще замало християнізованого загалу пізньоантичного суспільства. Можна сказати, що гомілія була найважливішим і чи не єдиним місцем зустрічі пастиря спільноти, а в його особі – Учительського Уряду Церкви, з громадою вірних, велика частина яких була неофітами. Такими нагодами для зустрічі й донесення євангельської віри до народу були насамперед великі церковні празники (господські, а після Єфеського собору й богородичні), дні пам'яті мучеників (а пізніше й інших святих) і періоди катехизації оглашених і новоохрещених. Часто канвою, на якій проповідник будує своє слово, стає певний текст зі Святого Письма, опис відповідної євангельської події тощо.

Про унікальність гомілій як способу спілкування між пастирем і спільнотою вірних свідчить і їх обсяг, і пасторальний характер, і певна діалогічність стилю (закличність, прямі звертання до слухачів, заохота і спонука їх до певних дій чи висновків, реагування експромтом на певні реакції, вимоги чи питання аудиторії).

³ Докладніше про зв'язок між текстом *Акафісту до Пресвятої Богородиці* і гомілією 39 *На Благовіщення Пресвятої Богородиці*, приписуваної авторству Василя Селевкійського, див.: Leena Mari Peltomaa. *The Image of the Virgin Mary in the Akathistos Hymn* [=The Medieval Mediterranean, т. 35: Peoples, Economies and Cultures, 400-453]. Leiden: Brill 2001, с. 77-85. Про зв'язок між творами Василя і візантійською гимнографією див. також: Paul Maas. *Das Kontakion // Byzantinische Zeitschrift* 19 (1910) 298-306; приклади таких запозичень – у виданні творів преп. Романа Сладкопівця: Romain de Mélode. *Hymnes*, т. 1 / J. Grosdidier de Matons (вид.) [=Sources Chrétiennes, 99]. Paris 1964, с. 298-299; Romain de Mélode. *Hymnes*, т. 3 [=Sources Chrétiennes, 114]. Paris 1965, с. 49-51.

Для полегшення сприйняття гомілії, розуміння її простими людьми і привернення уваги слухачів використовувався цілий арсенал риторичних засобів. За їх допомогою вмілий проповідник «ткав перед очима слухачів»⁴ вражаючу картину чи ікону певної події. Для цього він використовував яскраві порівняння, протиставлення, несподівані образи, співзвучні слова і римовані закінчення. Гомілія була пронизана біблійними висловами, образами й алюзіями.

Особливо уважні до риторичних прийомів проповідники (до яких належить і Василій Селевкійський) намагалися будувати свій текст за метричними законами античної поетики, що надає їхнім гоміліям рис поетичного твору, або так званої «мистецької прози». Мабуть, саме ця риса так приваблювала увагу пізніших візантійських піснетворців, що послуговувалися ними як основою для написання літургійних поетичних текстів.

Нарешті, враховуючи суспільну функцію гомілії та специфіку просто-народної аудиторії, така проповідь мусила до певної міри захоплювати слухачів і навіть розважати їх. Звідси й драматичність, театральність, насиченість різними елементами з мітологічної чи фольклорної образности, гротескність, дотепність і «гостре слівце», притаманні багатьом текстам цього жанру. Без них вони були б пісними й замало привабливими для публіки пізньоантичного *полісу*, так охочої до видовищ і розваг, з якими християнство тієї епохи було приречене конкурувати й боротися.

Ще однією рисою, спільною для більшості гомілій того часу, є наявність у них певного полемічного елемента. Гомілія – це не тільки слово *про*, але, далеко не в останню чергу, слово *проти*: проти язичників і їх звичаїв, проти тієї чи іншої ересі, проти певних моральних вад і проти юдеїв, яких християни тієї доби вважали своїми найнепримиреннішими та найнебезпечнішими ворогами.

Текст Слова про чотириденного Лазаря і його особливості

Більшість зі згаданих вище рис ми знаходимо й у тексті Василя Селевкійського, переклад якого подаємо тут. Гомілія рясніє найвишуканішими риторичними зворотами та фігурами мовлення, сповнена театралізованих діалогів (між Господом і Лазарем, Господом і юдеями). Опис тління Лазарєвого тіла належить, мабуть, до найгротескніших текстів християнської давнини, а ридання Смерти з приводу втрати влади над людським родом відзначається особливою драматичністю. Гомілія недаремно починається згадкою про *theatron* – слово, яким античні греки позначали і театр як

⁴ Пор.: *Слово про чотириденного Лазаря* 1 (див. текст на с. 115)..

місце видовищ, і глядачів, і саму виставу-видовище.⁵ Це слово декілька разів з'являється впродовж гомілії, а саме поняття смисловою домінантою проходить крізь увесь текст. Це наводить на думку, що автору справді йшлося про візуалізацію події, її максимально драматизоване, вражаюче й незабутнє представлення слухачам.

У тексті гомілії явно помітна тенденція автора до полеміки з юдеями. Це пояснюється, мабуть, особливостями самого тексту *Євангелія від Йоана* (коментована подія воскресіння Лазаря), з його різким протиставленням невірних юдеїв і вірних послідовників Христа.⁶ Окрім цього, така полемічність могла бути спричинена контекстом життя селевкійської християнської спільноти, наприклад конфліктом із місцевою єврейською громадою чи активною пропагандою юдаїзму серед християн. Однак ми занадто мало знаємо про конкретні обставини діяльності Василя, щоби ствердити це напевно.

У перекладі я намагався передати стилістичні й риторичні особливості оригіналу, зберегти специфіку його образности й певні риси авторського стилю – навіть там, де це дещо утруднюватиме сприйняття тексту сучасним читачем. Для унаочнення поетично-риторичної структури тексту він відформатований відповідним чином. Я керувався бажанням представити оригінальний текст максимально автентично, не прикрашаючи його і не позбавляючи притаманних йому особливостей. Наскільки це вдалося і наскільки цей текст цінний і цікавий для сучасного дослідника – судити читачам.

⁵ З огляду на цю багатозначність та авторську гру різними значеннями, ми змушені в різних контекстах перекладати це слово по-різному.

⁶ Див.: *Слово про чотириденного Лазаря* 1-2, 6 та інші розділи.

ВАСИЛІЯ, АРХИЄПИСКОПА СЕЛЕВКІЙСЬКОГО, СЛОВО ПРО ЧОТИРИДЕННОГО ЛАЗАРЯ

- (1). Не помилиться той, хто скаже, що Церква – це [немовби якийсь духовний] театр, спільний для ангелів і людей; театр, у якому невидимі і видимі ества разом восхваляють Христа; театр, у якому прекрасні піснеспіви тчуть для слуху узори Господніх чудес.¹
- І радується Невіста Христова, про [діла] Христові слухаючи і [їх] оспівуючи.
- Зверни, однак, увагу на різницю між безумністю юдеїв і благородумністю Церкви.
- Ті-бо, очима бачачи чудеса, умудрилися прикрити їх полудою наклепів і, заздрістю уражені, повстали проти їм самим заподіяних благодіянь, добровільно віддаючись недузі, аби лиш протиставитися Лікареві. І навіть очей своїх, які були свідками [тих чудес], вони не соромились: прикидалися, що не бачать чудес, які [насправді] бачили.
- (2). Та не таким є театр Церкви. Вона бо вже самими оповідями вдовольняється і словам над чудесами дає перевагу.²
- Ісус, збираючись сотворити чудо для юдеїв, *розжалобився духом* (Йо. 11:33), вражений впертістю [їхнього] безумства і [бачачи], що навіть такий *безмір чудес* (Еф. 1:19) не в силі вгамувати їхньої заздрости.

¹ Тут Василій Селевкійський обіграє вираз апостола Павла в 1 Кор. 4:9: *ми* (апостоли) *стали видовищем* (τὸ θέατρον) *для світу, і ангелів, і людей*. Далі він ще декілька разів повертатиметься до цього образу, граючи на багатозначності терміна τὸ θέατρον, що може означати і театр як місце видовищ, і саме видовище-виставу, і видовище як щось спонтанне, цікаве для людей, і глядацьку аудиторію театру. В основі поняття τὸ θέατρον лежить корінь θεα-, найближчим відповідником якого можна вважати український корінь *вид-* і його похідні: *видіти, видиво, видіння, видовище*. Цією грою образів і слів автор, мабуть, хотів підкреслити центральність подій, описаних у Євангелії, зокрема воскресіння Лазаря: вони відбуваються немовби *на виду* в усього творіння (ангелів і людей), вони сповнені вселенського значення і торкають усі виміри буття світу, видимого і невидимого. Окрім цього, автор намагається максимально *унагляднити, візуалізувати* описувані ним події, надати своїй риторичній картині певної *театральності*, драматизму. Недаремно наступний яскравий образ, через який у цій гомілії представлено Церкву, теж візуальний – у ній «прекрасні піснеспіви тчуть для слуху узори Господніх чудес». Цей зв'язок між *слухом* і *баченням* розвинено далі через протиставлення віри, яку християни мають, не бачивши чудес Христових, а тільки почувши проповідь про них, і невір'я юдеїв, які бачили ці чуда, але відкинули Христа.

² У Церкві свідчення Слова є важливішим за безпосереднє бачення чудес, оскільки Церква – це спільнота тих, «які не бачили, але увірували» (Йо. 20:29).

А про Церкву Він [говорить]: *блаженні ті, що не бачили, але увірували* (Йо. 20:29), – сказане Томі, стало законом для усіх вірних. Трудна ця постава, бо йде всупереч [свідченню] власних очей; однак благородний такий помисел, який радісно слухає добру [вістку] про Владика, а слухаючи – сповнюється вірою.

Тому євангелісти й звіщають Церкві – громаді зрячих духом – Спасові чудеса з радістю.

(3). Тож і нині блаженний Йоан, окрім всього іншого, відкриває нам те, що сталося з Лазарем, навчаючи Невісту Христову про [діла] Христові й оповідаючи,

Як смерть, що від початку звикла панувати, зазнала упокорення;
 Як Ад було навчено відпускати померлих;
 Як веління Владичне викликає [на світ] тих, хто під землею;
 Як послухними Його словам стали гроби;
 Як не наслідуються перечити Повелителю гробовища;
 Як наказано вийти живими тим, що їх мертвими поглинув Ад;
 Як людську природу, від якої тхнуло смертю, Христос сповнив пахощами безсмертя;
 Як переддвер'я воскресіння трішки прочинилися;
 Як явлено шлях, що назад від Аду до життя провадить;
 Як смерть, утративши царювання, приймає [своє] рабство.³

³ З цього уривка ясно, що для Василя Селевкійського, як і для загальної церковної традиції, відображеної, зокрема, у візантійських літургійних текстах, воскресіння Лазаря є не просто «звичайним чудом» серед інших Господніх чудес. Якщо бути точним, то Лазар не був першим, кого воскресив Ісус: можна згадати воскресіння сина вдови з Наїн (Лк. 7:11-16), воскресіння дочки Яїра (Мк. 5:35-43) та, можливо, й інші випадки. Проте воскресіння Лазаря набуває особливого значення з огляду на особливо вражаючу силу чуда (піднятий із мертвих Лазар пробув у гробі чотири дні й уже почав зазнавати тління) і, передусім, на передпасхальний, «передстрашний» контекст цього чуда в *Євангелії від Йоана*. Це чудо стало вагомим аргументом, чому юдейські старійшини вирішили вбити Ісуса, а заодно й Лазаря як живе свідчення Його божественної сили (Йо. 12:9-11). Оскільки воскресіння Лазаря безпосередньо передує стражданню, смерті та воскресінню Господа, ранньохристиянські богослови представляють його як прообраз Христового воскресіння, його начало, «переддвер'я» (див. розд. 3 цієї гомілії) чи «передсвяття» (див., зокрема, стихирю на Вечірні Лазаревої суботи, де Лазаря названо «зновубуття передвістям спасительним» (τῆς παλιγγενεσίας προοίσιον σωτήριον)). Відповідно, на подію воскресіння Лазаря переносяться численні прикмети воскресіння Христового: торжество над смертю, звільнення всіх від віку померлих з аду, ізбавлення від тління, остаточне знесилення смерті... Якщо в Пасхальному Таїнстві Господь – Жертва за світ і його Ізбавитель, то Лазар – образ людства, яке зазнавало тління в гробах і чекало цього ізбавлення. У літургійному календарі візантійської Церкви Лазарева субота, день перед святковим поминанням В'їзду Господнього в Єрусалим, знаменує закінчення Великого посту й початок Пасхального циклу – Страсного тижня і Світлого Воскресіння Господнього.

- (4). *Був же недужий один – Лазар із Витанії, із села Марії і Марти (Йо. 11:1).* [Євангелист] говорить не лише про нього одного, а вказує місце, розповідає про рід, згадує сестер – і [ті] місця, і рід стають свідками чуда, а нині ще й сам гріб голосно звістив [ім'я] того, кого віддав.⁴

Послали ж сестри його до Ісуса, кажучи: Господи, ось той, якого любиш Ти, нездужає (Йо. 11:3).

Не побоялася, кажуть, недуга Твоєї дружби і, коли Ти був у далекому краї, схопила у свої ситі того, кого Ти любиш.

Але як побачить Тебе знову при ньому, відступить біль.

Вистачить для зцілення і самого виду [Твого].⁵

Почувши ж це, Ісус каже: Ця недуга не на смерть, але на славу Божу (Йо. 11:4).

Оволоділа, каже, недуга Лазарем, взяла біль його у полон.

Дозволю я і смерті [ним] заволодіти, нехай і гріб поглине того, кого поїняла недуга.

Відкладу прихід, даючи достатній час смерті.

Бажаю бо його не з одра недуги, а з гробу підняти.

Як пришвидшу прихід, то применшу чудо.

Як буду там, то недугу прожену, а як забарюся з прибуттям, то від смерті звільню.

Як підніму його ще недужого, то не збагнуть юдеї [сили] благодаті, а як мертвого воскресну, то хоч заздрість їх поконує, та чудом будуть переконані.⁶

- (5). Тоді каже учням своїм: *Лазар помер, і я радію за вас, що не було мене там (Йо. 11:14-15).*

Ти радієш, Владико, передавши приятеля смерті?

Ти радієш, тому що передав умертвленню скованого недугою?

Ти радієш, тому що віддав владу Адові?

Радію, – каже, – за вас, щоб пізнали ви силу мою, щоб [навіть] смерть владичество моє проповідувала. Те, що вона за моєї відсутности забрала, – в моїй присутності назад принесе.

⁴ Це досить незрозуміле місце в гомілії. Можливо, йдеться про якесь чудо, що відбулося при гробі Лазаря, який згодом став місцем паломництва, чи про іншу, не відому нам обставину.

⁵ Тут знову вжито слово *θεα* – «вид», «вигляд», яке, мабуть, підкреслює «візуальність» представленої події, її драматизм: недугу може прогнати вже сам *вид* Господа, Його прихід до Лазаря.

⁶ У цьому розділі автор висловлює досить незвичну думку про те, що зволікання з приходом Господа у Витанію, де жив Лазар, і його зціленням мало промислительну мету: допустити смерть друга, щоб пізніше явити ще більш вражаюче чудо – його воскресіння з мертвих.

Прийшовши ж, – каже [євангелист], – питає юдеїв: *Де поклали ви його?* (Йо. 11:34).

Чому [так запитуєш]?

Чи ж Ти, що гріб спорожняєш, місця не знаєш?

Але нам вже звичні Твої запитання, Господи.

Так Ти поступаєш з Адамом, додаючи сміливості втікачеві (Бут. 3:9)⁷, і з Каїном: *Де Авель, брат твій?* (Бут. 4:9). Почувши голосіння убитого, Ти запитуєш убившого.

Так само, пізніше, ти запитуєш учнів: *Скільки хлібів маєте?* (Мт. 15:34, Мр. 6:38; 8:5). Спершу визнайте [свою] убогість, а тоді побачите мою щедрість.

Так Ти і кровоточиву [жінку] запитував: *Хто діткнувся мене?* (Лк. 8:45) Спершу зцілиш, а відтак шукаєш, хто ж та, що була зцілена. Коли вона крадькома [зцілення] здобувала, Ти їй допоміг, а коли здобула – Ти її викрив.

І знову: *За кого мене мають люди?* (Мр. 8:27).

Так-бо властиво Владиці — через запитання настановляти [на істину] запитуваних.

Де поклали ви його? – [чуємо] нині знову. –

Нехай вони за руку заведуть нас до чуда.

Нехай ті, що заперечують чудеса, нині самі ведуть нас до гробу.

Ви самі його покажіть, [адже] ви стверджуєте, що Лазар мертвий.

Нехай не залишається більше зерна сумніву,

не залишімо підстав для упереджености,

зробімо наклепників очевидцями чуда!⁸

Де поклали ви його?

(6). Побачив Христос гріб і, побачивши,

просльозився (Йо. 11:35),

не мертвого жалюючи, а змертвілу душу юдеїв шкодуючи,

не Лазаря, а їхні [злі] задуми оплакуючи, –

бо його один лиш поклик воскресив, а в них навіть знищення смерті не змогло знищити невір'я.

⁷ Це натяк на те, що, після того як Адам і Єва скуштували забороненого плоду та, побачивши, що вони нагі, сховалися від Бога, Господь запитує: «Адаме, де ти?» Це запитання деякі християнські інтерпретатори тлумачили як намагання Бога додати Адамові відваги, щоб він вийшов до Бога зі своєї схованки, визнав свою провину й отримав прощення.

⁸ Йдеться про те, що Господь просить завести Його на гріб Лазаря та, згодом, відкрити гріб для того, щоб присутні, частина з яких у майбутньому ставитиме воскресіння Лазаря під сумнів (гомілія називає їх «наклепниками»), мали змогу переконатися, що Лазар був справді мертвим перед тим, як Ісус підняв його до життя.

Просльозився Ісус, до заскорублих серцем співчуття виявляючи.
Є ще й інша причина Господніх сліз.
Просльозився при гробі Ісус, встановлюючи для христоролюбців міру печалі, пишучи [своїми] сльозами закон для [наших] сліз.
Просльозився – не заривав, не залементував, не віддався безутішній скорботі, не рвав [на собі] хітона, не дер [на голові] волосся. Заки пролились перші сльози, Він означив межі печалі.
Чому ж так печалишся, чоловіче, якщо мертвий воскресає?
Чому сумуєш за тим, хто очікує сурми?⁹
Чому, ніби над померлим, ридеш над сплячим?
Навіщо тривожиш своїми голосіннями того, хто спочиває?
[Адже] воскрес Христос і Первенцем із мертвих став!
Коли чуєш про усопшого – не оплакуй його як мертвого.
Умірковуй свій порив до сліз, неуміреністю ридань не зневажай обіцяного воскресіння!¹⁰ Тому [Господь] пускає сльозу над гробом і низходить до страждання.¹¹
Юдеї ж, бачачи, як Він плаче, розділяються у своїх помислах: одні над причиною його сліз застановляються, а інші від цих сліз черпають поживу, [для розпалення] свого безумства.

(7). І що вони кажуть? *Той, хто відкрив очі сліпому, чи ж не міг Він вчинити так, щоб і цей не помер?* (Йо. 11:37).

Ось недуга, успадкована юдеями від їх батьків, – [знецінювати попередні добродійства], порівнюючи те, чого ще не сталося, з уже довершеним. Саме так чинив той народ у пустелі: хоч і бачив, як суха скеля понад усяке розуміння виточила струмені [вод], дошукувався в тому, що сталося, того, чого бракувало, нарікаючи: коли вдарив скелю і ринули води, то чи ж не може і хліба дати? Вимагає другого, щоб применшити перше.

Той самий голос [лунає] і нині, породжений тим самими мудруванням: *чи ж не міг Він вчинити так, щоб і цей не помер?*

⁹ Тобто судного дня.

¹⁰ Цей уступ є типовим прикладом того, як проповідник розвиває якусь тему зі Святого Письма, застосовуючи її до конкретної пастирської ситуації. У цьому випадку Василій виводить певну, на його думку, важливу для слухачів мораль із євангельських слів про те, що «Господь *просльозився* над гробом померлого друга».

¹¹ Тут ідеться не просто про те, що Христос-Бог понижується до конкретного людського страждання через співпереживання з близькими Лазаря, а про низходження Бога у Воплоченні, яке виявляється, зокрема, у тому, що Він, будучи за природою безстрашний, непідвладний стражданню і болю, відкривається на біль і страждання сотворіння, стає з ним на одному рівні вразливості до страждання та підвладності йому.

Якщо не віриш у воскресіння, то чи повіриш, коли хтось не помре?
Але Владика чоловіколюбно витерпів [ці] лукаві закиди.

(8). *Сказав же Ісус: Відкотіть камінь від гробу!*

Що кажеш Ти, Владико?! Адже слово Твоє Ад роззброює, то чи каменя воно не зможе відсунути?

Мертвого Ти воскресив, то чи ж каменя не відсунеш?

Невже потребує рук інших Той, Хто язиком проганяє смерть?

Промов лиш слово – і камінь разом із мертвим зрушиться зі свого місця.

Але треба усвідомити, що є інші камені, – це камені юдейського упередження.

Відкотіть камінь від гробу, – каже, – і вдихніть трупний сморід та отримайте достеменно свідчення смерти, щоб, коли побачите воскреслого, ви потім не намагалися довести, ніби він і не був мертвим.

Хай буде вам нюх [ваш] за свідка, що він вмер, хай сморід буде доказом дійсної смерти.

Станьте свідками мертвому, перш ніж відмовитеся бути свідками воскреслому.

Що ж? *Лазарю, вийди!* (Йо. 11:43).

Отож, тому що ви стали свідками тлінню, тому що ви переконалися, що мертвий вже почав розкладатися, досвідчіть [тепер] і силу Того, Хто говорить.

(9). *Лазарю, вийди!*

Виступи з гробу, струсивши зі себе смерть!

Скуштувавши смерти, стань мого воскресіння свідком!

Покажи діло [моє], об'явивши, як я викликав Тебе з гробу!

О чудеса, не повірити яким можуть хіба що тільки юдеї!

Одним [лиш] словом і Ад зв'язано, і мертвого звільнено;

Голос із уст пролунав – і мертвий із гробу возстав;

Отримавши наказ негайно вийти, мертвий кинувся з гробу і представ, ніби він сон зображав, а не смертю полонений був;

Представ серед живих той, чиї нутроці розпалися і кого черви обліпили, нещасна жертва!

Очі зотлілі, м'язи розм'якли, плечі і руки відпали;

Кості, що втратили природну сув'язь; сухожилля, кісткова м'якоть і вени вже розклалися і перетворились у якесь місиво...

Земля вже відібрала [від тіла] те, що сама вклала [у нього].

Ось у що перетворилось тіло!

А душа вже була прилічена до соннів душ [померлих], приречена оглядати місце, для них відведене.

Цього ось Лазаря, розкладеного тлінням, викликав Він із гробу: *Лазарю, вийди!*

(10). Що сталося перше: повернення душі чи возстання тіла?

Як зогнили ноги знову налилися силою?

Як до зів'ялих рук повертається їх природна стрункість і міць?

Як померклі зіниці знову загорілися світлом лампад?

Як наново натягуються сухожилля?

Як знову пружною стає шия?

Як відновлюються кістки та жили?

Як напівзотліла шкіра оновлюється, і як у гробі, немов у материнській утробі, знову формується [тіло] Лазаря?

Чому ж [більше] дивуватися: як [це відбувається] чи коли? – Ані часу не знаємо, ані способу не відаємо.

Збагни звершене [Господом] і з вірою прийми чудо.

З висоти небо засвідчує істинність [Господнього] повеління: не дивуйся, – каже, – чоловіче, бачачи, як мертвий піднімається, бо той самий голос, від якого я постало, викликає Лазаря з гробу.

А долі земля присоромлює невіруючих.

Промовляє до нас Лазар: якщо ти подивляєш усе, що сталося, то не будеш сумніватись у вірі, як ті, що не вірять.

І сонце, що величаво виступає між зорями, немов у військовому строю, взиває до всіх людей.

І Давид сильним голосом звіщає: *Він сказав – і вони постали, Він повелів – і були створені!*¹² (Пс. 32:9 і 148:5).

(11). Закликав Ісус: *Лазарю, вийди!*

Не сказав: [спочатку] возстань, а тоді вийди з гробу.

Не бажаю, – каже [Господь], – обтяжувати мертвого двома повеліннями, щоб, не гаючи часу на обидва, він притьма вийшов [з гробниці].

Не бажаю, щоб голос [мій] його затримував.

¹² Йдеться про те, що перелічені свідки воскресіння Лазаря (небо, земля, весь видимий світ) самі були сотворені тим самим творчим Божим Словом, яке воскресило Лазаря. Якщо це Слово мало силу сотворити світ, то воно, тим більше, може повернути до життя окрему людину.

Хай підкориться словам моїм покликаний, хай за покликом станеться зрима [чудо]: Лазар відгукнеться на мій поклик, а юдеї його побачать.

Так померлий, отримавши наказ негайно вийти [з гробу], ще заки голос долинув до нього, підхопився.

І став перед ними Лазар, як живе знамено близької перемоги над смертю;

Став, жодної погребальної пов'язки не залишивши в Аді;

Зв'язаний вийшов (Йо. 11:44) – не ноги бо його несли, а благодать окрилювала.

Став Лазар, залишивши Ад у скорботі, розвіявши скорботу сестер та у скорботу зодягнувши смерть.

(12). [Смерть], бачачи, як царство її руйнується, і не маючи сили протистояти, плачучи закликала:

Що це за зміна [звичного] порядку речей?

Що за незбагненне ламання природного устрою?

Мерці повертаються до життя, і гроби стали утробами, [що родять] живих...

О горе мені! Не послушні мені більше ні мертві, ні гроби!

Мерці зотлілі [із гробів] утікають, у погребальних одежах танцюють, мене на посміховисько виставляючи.

Ті, яких ще оплакують, виходять [із могил] до тих, хто їх оплакує.

Розвіюють своїм видом їхню скорботу, залишаючи скорботу в спадок мені одній.

Хто навчає мертвих противитися смерті?

Хто провадить померлих у битві проти смерті?

Хто Той, чийого голосу не може стерпіти підземна темниця, Той, перед ким тремтять гроби?

Він слово промовляє – і я не можу більше вдержати своїх в'язнів.

– О, даремно ти, [смерте], увірувала у [своє] царювання!

– О, даремно ти повірила розгніваному Богові!

– Я подумала, що [Його] гнів проти смертних буде нескінченним.

Непохитною запорукою я вважала [слова]: *Земля еси, і в землю відійдеш* (Бут. 3:19).

Розкошувала я, коли гнів [Божий] був у силі;

Покірно йшла в мої руки природа, позбавлена надії на повернення [в рай].

Народи, роди й племена послушні моєму берлу, царі – моїй покірні владі, старі і молоді – здобич моєї сіті.

Ані один від нашої не втік руки; ті, хто до нас приходив, назад дороги не знали.¹³

Рахуючи болі породіль, я підраховувала число гробів і, бачачи плоди утроби, я обраховувала поповнення серед померлих.

Кожен, хто приходив у світ, народжувався для могили.¹⁴

Один лиш Енох та Ілля порушили [звичайний] хід природи, [єдині] серед живих перемігши [смерть].¹⁵

Підраховуючи роки [їхнього життя] від народження, я так і не побачила їхнього приходу. Першим, хто вирвав у мене мого померлого, був Ілля,¹⁶ але він же і послав мені велику силу померлих, що себе нечестям осквернили.¹⁷

Єлисей, що незліченними моліннями вимушував Бога [до милости], скоро потрапив у мої сіті, і його безсилля [супроти мене] було мені розрадою в стражданні.¹⁸

Однак сьогодні печаль моя безрозрадна: мертві з-під владичества мого звільняються, – [Господь] лиш кличе, і на [Його] поклик мертвий постає серед живих, і гроби Йому підкоряються.

Я стримую засуви, та Він [усе одно] виводить в'язнів, і відтепер сльози людського роду залишаються мені у спадок.¹⁹

Мушу забувати про владу, і скоро відберуть у мене мою могутність.

¹³ Тобто досі, до воскресіння Лазаря, а властиво воскресіння Христового, ніхто не виривався з тенет смерті, її панування було повним.

¹⁴ У цьому, дещо важкому для розуміння, місці автор висловлює думку про дотеперішнє повне й абсолютне панування смерті над людським родом: усі народжені до життя в цьому світі скоріше чи пізніше поповнювали ряди померлих, і кількість гробів точно відповідала кількості народжених на світ. Подія, якій присвячена ця проповідь, – воскресіння Лазаря – є, на думку автора, революційною, оскільки це воскресіння ставить під сумнів дотеперішнє безроздільне панування смерті. Водночас воно є лише прообразом *повного* зруйнування смерті Господом у Його воскресінні з мертвих, бо один лише Христос, *возставши із мертвих, більше не помре, смерть над Ним більш не владарює* (Рим. 6:9), а Лазар навіть після воскресіння залишився смертною людиною і згодом помер природною смертю.

¹⁵ Згідно зі Святим Письмом і деякими старозавітними апокрифами, Енох та Ілля були єдиними людьми, що уникли смерті й були безпосередньо взяті Господом на небеса (Бут. 5:21-24; 2 Цар. 2:11).

¹⁶ Тут ідеться про воскресіння Іллею сина вдови з Сарепти – перший описаний у Святому Письмі випадок воскресіння померлого (1 Цар. 17:17-24).

¹⁷ Автор, очевидно, має на увазі організоване Іллею винищення пророків язичницького божества Ваала, описане в гл. 18 *Першої книги Царів* (див.: 1 Цар. 18:1-46, зокрема 18:40), коли було вбито («послано в зуби смерті») декількасот лжепророків.

¹⁸ Старозавітний пророк Єлисей учинив численні чудеса, але, незважаючи на це, не уник спільної долі всіх людей – смерті.

¹⁹ Тобто так, як раніше люди проливали сльози через смерть, відтепер смерть плакатиме через воскресіння, дароване людському родові.

Безсила противитися, застаюся нагою;²⁰

Настала для мене година, коли віднімуть од мене усе, що зосталося;
вже зблизився, мабуть, той час, коли залишуся сама, – адже Той,
Хто щойно забрав від мене моїх в'язнів, тільки захоче – і всі оживуть.

(13). Справедлива печаль твоя, дияволе, – Христос-бо помер і померлим добру надію дарував. Задля цього, власне, Христос і зійшов у гроби.

Христос воскрес – і всі воскресли!

Засурмить-бо, і мертві возстануть нетлінними (1 Кор. 15:52).

Йому слава ввіки!

Амінь!

Переклад і коментарі Тараса Тима.

BASIL OF SELEUCIA, HOMILY ON LAZARUS

/ transl. and comm. Taras Tymo

The translation presented here is, to the best of our knowledge, the first endeavor to bring to the attention of Ukrainian readers the work of a relatively little known, but nonetheless extremely creative and interesting Christian author of the fifth century – Basil of Seleucia. The newly translated homily is a highly elaborate rhetorical and artistic piece, intended to unfold the multiple aspects and deeper meaning of the well-known gospel miracle of rising Lazarus from the dead to the Late Antique audience, as well as to modern readers. The uniting theme of the homily is the representation of the gospel event as the key prototype of Christ's resurrection from the dead and as a foreshadowing of the universal resurrection of the humankind together with Christ.

Translated from: Mary B. Cunningham. Basil of Seleucia's Homily on Lazarus (BHG 2225) // Analecta Bollandiana 104/11 (1986) 161-184.

²⁰ Тобто смерть позбувається своєї здобичі, бранців – померлих, що їх смерть тримала під своєю владою, і всіх живих, що перебували у постійному страхові смерті.